

**ACTES DEL X CONGRÉS INTERNACIONAL
DE L'ASSOCIACIÓ HISPÀNICA
DE LITERATURA MEDIEVAL**

**Edició a cura de
Rafael Alemany,
Josep Lluís Martos
i Josep Miquel Manzanaro**

Volum III

**INSTITUT INTERUNIVERSITARI DE FILOLOGIA VALENCIANA
«SYMPOSIA PHILOLOGICA», 12**

Alacant, 2005

«EN BREU SAZO AURA-L JORN PRETENTORI»:
CERVERÍ I JAUME I
INTERPRETEN ELS FETS DE 1274

El poema «En breu sazo aura-l jorn pretentori» (BdT, 434a, 20) de Cerverí de Girona s'ha entès sempre com una cançó de croada a favor de l'empresa fallida de Jaume I el 1269, a la qual el trobador afegeix unes vagues consideracions sobre la decadència moral del món i de la noblesa. Com tants d'altres textos de Cerverí, se l'ha considerat, doncs, un poema que reformula llocs comuns morals amb una sintaxi obscura, que ha derrotat els editors en diversos passos.¹ Com en tantes altres ocasions, però, l'estudi del context històric i cultural ens permet fer una lectura més rica de textos aparentment formularis i donar un sentit precís als llocs comuns. El context que proposaré permet entendre aquest poema com un altre sirventès antiangeví, que serveix de mirall a diversos temes candents de la política catalana contemporània i que testimonia la interpretació que se'n donava a la cort catalana. Pel que fa a la sintaxi, no deixa de ser difícil, perquè es tracta d'un dels poemes on Cerverí busca un cert lluïment retòric en parlar d'uns continguts que a l'època havien de ser perfectament clars per a tothom. En alguns punts, el context que pressuposo ens ajuda a millorar l'edició i suggereix lectures noves. Només es tracta, però, d'una proposta d'edició que s'acabarà de perfilar a la llum de l'estudi dels manuscrits i del procés d'edició dels altres textos de Cerverí.²

En una lectura ràpida del poema hi podem detectar la referència a un esdeveniment concret, la imminència d'una croada de Jaume I i la necessitat del seu lideratge per reconquerir Terra Santa (estrofes i i ii), i a una sèrie de temes morals, relacionats amb la croada: la constatació de la persistència d'alguns en la pràctica de negocis fraudulents, tot i la imminència del dia del judici (estrofa i); la falta de

1. Riquer (1947: 97-99) el data el 1269 i explicita l'obscuritat d'alguns passatges, com ara els vv. 1-4 i 33-35. Perugi (1985: 59-66) no qüestiona la datació de Riquer i afirma que ha millorat l'edició sense acabar de desxifrar el poema: es declara derrotat, per exemple, al v. 34. Coromines (1988: II, 123-128) no fa cap comentari sobre les dificultats del poema; en nota, adverteix que Jaume I insistia en la idea de croada el 1274, però no en treu cap conseqüència per al sentit del poema. No sembla que tingui en compte l'edició de Perugi. Agraïxo els comentaris de Stefano Asperti, Lola Badia, Lluís Cifuentes, Stefano M. Cingolani, Xavier Lamuela, Sadurní Martí i Maria Zaragoza.

2. Presento la meua proposta d'edició, amb notes i traducció, en apèndix.

col·laboració del papat, que pren els laics per ximples (estrofa i); una crítica general a l'avarícia, tot recordant-ne la futilitat davant de la mort (estrofes ii i iii); el recordatori del deure dels reis, si tenen els mitjans econòmics, d'emprendre una croada a Terra Santa, i la sospita que alguns reis no hagin aplegat les riqueses honorablement (estrofa iii); i, finalment, la queixa contra els nobles que han abandonat les virtuts i s'han convertit en especialistes en vilesa (estrofes iv-v). El blasme als barons malvats es concreta en acusacions d'avarícia, falta de coratge i falsedat. Les tornades s'adrecen al vescomte de Cardona, del qual Cerverí lloa la capacitat de respondre i la formació escolar, i a la dama, *Sobrepretz*.

1. LA CROADA DE 1269: «ANCH TAN BON FEYT NE TAN HONRAT NO FÉU NEGUN REY»

Hi ha una sèrie de factors generals que ajuden a entendre el poema, com ara els arguments que s'esgrimien durant tot el segle XIII per exhortar a les croades —o per criticar-les— la posició de la Corona d'Aragó en les grans aliances polítiques europees i la tensa relació entre la monarquia catalanoaragonesa i els barons. A banda d'aquest rerefons, vàlid durant una gran part del regnat de Jaume I, alguns esdeveniments específics podrien servir-nos per justificar el text de Cerverí si es referís a les preparacions de la croada de 1269, com s'ha suposat. La caracterització de l'actitud de Roma a la primera estrofa podria relacionar-se amb una carta del papa on lloava les intencions de Jaume I, tot indicant-li, però, que Déu no acceptaria l'ajuda d'un pecador embolicat en una relació incestuosa (Soldevila 1985: 31; Carreras Candi 1909-1913: 109). No sé si això pot justificar l'afirmació de Cerverí que Roma pren els llecs per ximples, però sí que contribueix a la figura d'una Roma «seynoriva» (vv. 7-8). Podríem afegir-hi com a agreujant l'actitud de menyspreu de Climent IV cap a la contribució econòmica de la Corona d'Aragó a la croada: el 1268 afirmava que no valia la pena enviar-hi un legat per recollir la minsa quantitat dels delmes que s'hi recaptaven (Hillgarth 1984: 22). Pel que fa a les relacions amb la noblesa, que ocupen bona part del poema, podem veure la situació pels volts de 1269 al *Llibre dels fets*. A l'inici del capítol 474, s'indica breument que, després de la mort del comte de Foix, els nobles catalans, encapçalats per Ramon de Cardona, s'havien revoltat.³ Tinguem en compte, però, que, com apunta Soldevila (1995: 295), el mateix 1269, l'infant Pere estableix un pacte d'aliança personal amb diversos nobles, en cas que li calgui defensar l'herència de la seva muller Constança. No sembla que les circumstàncies del conflicte, en el qual Pere feia de mitjancer entre la noblesa i el seu pare, puguin suscitar una actitud contra la noblesa com la que veiem al poema de Cerverí. Afegim-hi que el relat de Jaume I no s'ocupa més d'aquesta revolta: la resta del capítol 474 i fins al 494 no tractarà de pràcticament cap altre tema fora dels precedents de la croada. Se'ns narra l'arribada d'emissaris del «rey dels tartres», l'entrevista de Jaume I amb Alfons X i l'admiració esporuguida del rei castellà pel projecte de croada, l'oferta de col·laboració del mestre de l'Hospital, la participació

3. Les referències corresponen a l'edició de Bruguera (1991).

econòmica d'Alfons X, el missatge de Miquel Paleòleg i els preparatius per aplegar l'exèrcit i els vaixells necessaris. Durant el relat, Jaume I destaca (potser per contrarestar la reticència papal) el disseny diví que l'assenyala directament com a cap de la croada. Dedica també llargues explicacions al mal temps que va fer impossible el viatge i a les circumstàncies del seu retorn a Catalunya.

He indicat amb una certa extensió els continguts del *Llibre* de Jaume I que fan referència a aquest període, perquè, tot i que es podrien aplicar a alguns dels elements del poema, el contrast amb la llum que hi projecten els passatges del mateix *Llibre* referits als anys 1274-1275 em sembla molt significatiu. Les coordenades històriques que acabo de resumir donen sentit a alguns aspectes del poema de Cerverí, però no ofereixen una lectura nítida de conjunt. El text de Cerverí conté elements de lloança a Jaume I com a cabdill croat, única esperança de salvar Terra Santa, però el to del poema no és d'exhortació a participar en la croada reial. L'element més rellevant del poema, que potser s'imposa per sobre del fervor per la croada anunciada, és la queixa contra els reis que no compleixen el seu deure i contra els nobles corruptes, elements que costa dibuixar en els moments precedents a la croada de 1269, i totalment absents al relat de Jaume I. Proposaré, com a context històric alternatiu, que el poema s'emmarca entorn al projecte de croada, avortat, impulsat pel papa Gregori X al segon concili de Lió. Em sembla que els volts de 1274 proporcionen un context on el poema encaixa de manera diàfana, que n'explica totes les referències i que l'enriqueixen com a peça política i literària.

2. A L'ENTORN DEL CONCILI DE LIÓ: EL LLIBRE DE JAUME I

El rei aragonès va ser l'únic monarca present al concili de Lió, i el seu llibre és una de les poques fonts conservades sobre el concili (capítols 523-550).⁴ La imparcialitat del relat de Jaume I ha estat disputada per alguns historiadors, però la veracitat és indiferent per als nostres propòsits o, millor dit, la falta de veracitat encara ens convé més, perquè podem acarar el poema de Cerverí amb el context històric tal com es volia presentar a la cort catalana.⁵ Als capítols 523-535, Jaume I ens explica com el papa el va cridar al concili de Lió perquè l'aconsellés i l'ajudés en el projecte de croada. Jaume hi va anar de bon grat i, un cop allí, es descriu com un conseller actiu i determinat: proposa plans d'acció, mira d'encoratjar els altres participants i, davant de les vacil·lacions de templers i delegats reials, afirma: «Pare

4. Aquest període coincideix, a més, amb l'època on s'ha situat la segona fase de redacció de l'obra, segons va proposar Nicolau d'Olwer (1926), i va sostenir l'estudi d'Asperti (1983). Cingolani (2000), seguint l'anàlisi de Pujol (1996), la considera redactada en un sol estadi, cap al final de la vida del rei. En qualsevol de les dues hipòtesis, els esdeveniments als quals es refereixen aquests capítols serien contemporanis amb la redacció del *Llibre*.

5. Housley (1992) ressegueix amb un cert detall les discussions sobre la croada a Lió. Bruguera 1979 analitza les discrepàncies entre el relat de Jaume I i els documents conservats. En aquest context confirma, citant Mansi (1961), la preeminència de Jaume I entre els mandatariis presents: «etiam sedente juxta eum domino Jacobo rege Aragonum», al costat del papa, perquè era l'únic rei assistent.

sant, pus negú no y vol dir, irem-nos-en nós» (cap. 534). Amb aquest gest deliberat, surt de la reunió i diu als seus «Barons, anar-nos-en podem, que huy és honrada tota Espanya» (cap. 535). És a dir, que, com al poema de Cerverí, Jaume I es mostra decidit a emprendre la croada i la seva determinació el converteix en capdavanter de l'empresa, en el qual s'haurien d'emmirallar els altres monarques, que, en canvi, es mostren reticents, dubten i retarden l'acció (són «tartz», com Cerverí retreu a alguns individus innominats al v. 14).⁶ Després d'haver ofert el consell i l'ajuda que el papa li havia demanat, i vist el poc entusiasme de la resta de participants, en els capítols 536-538 el Rei tracta de l'altre objectiu que l'havia portat a Lió: fer-se coronar pel papa. Gregori X, però, només hi està disposat a condició que Jaume li pagui un tribut sobre el regne d'Aragó que el seu pare havia atorgat al papat, cosa que deixa Jaume estupefacte. El Rei recorda al papa que «li havíem bé donat nostre conseyl e porferida nostra ajuda» i considera que més aviat el papat hauria de pagar-li el triple a ell. El papa s'excusa dient que alguns dels seus cardenals es neguen a passar per alt el deute. Trobem, doncs, en aquests membres de la cúria, uns possibles referents d'aquells que «baraten», que mercadegen fraudulentament, sense preocupar-se de la imminència del judici final (vv. 1-2).⁷

L'episodi que acabo de recordar ens pot ajudar a entendre el final de la primera estrofa. Tot i la dedicació de Gregori X a la croada, la seqüència d'esdeveniments, tal com ens la presenta Jaume I, li permetria ben bé dir que Roma no l'ajuda i el pren per ximple. En qualsevol cas, l'episodi es pot considerar un exemple palmari per a il·lustrar les acusacions d'avarícia eclesiàstica i papal que corrien, en termes generals i específicament referides a la croada. L'història de croades fallides havia portat a la conclusió que els pecats de la cristiandat, els dels croats, els de l'Església, eren l'obstacle per poder arribar a conquerir Terra Santa. Així s'explicita, per exemple, en els tractats que el papa havia encarregat com a preparació del concili de Lió, per analitzar l'estat d'opinió. En un d'aquests, la *Collectio de scandalis Ecclesiae*, s'afirma que la croada no tindrà èxit mentre es financii amb la suor dels pobres i l'espoliació de l'Església. En aquest sentit es criticaven especialment les remissions del vot de croat a canvi d'un pagament i els impostos i multes que es decretaven per finançar les croades. Les crítiques anaven adreçades tant a la jerarquia eclesiàstica com als senyors, que recollien la dècima per poder finançar el seu exèrcit croat, però que després l'utilitzaven per al seu profit.⁸ Ja tenim, doncs, un primer exemple contemporani de nobles malvats (v. 25): aquells que exploten els

6. Housley (1992: 14) comenta que cap governant volia dirigir la croada i assumir-ne les despeses, una actitud que devia ser palesa i de la qual Cerverí s'exclama a la tercera estrofa. D'altra banda, contra allò que es podria desprendre del relat de Jaume, hi ha acord entre els historiadors sobre la determinació de Gregori X a dur a terme el seu projecte de croada: vegeu, per exemple, Maier 1994: 93, sobre la preparació meticulosa de la predicació de la croada.

7. Caldria estar segurs si Cerverí, en aquest vers, es refereix a *barats* en general o a negocis fraudulents específicament fets a Orient o a Occident. Uns altres candidats a l'acusació de *baratar*, en aquell moment, podrien ser els templers, que seguien una política contrària a les croades generals. A Lió, precisament, es va dir que el mestre del Temple semblava poc disposat a comprometre's a una gran campanya militar i que això hauria de ser incompatible amb les grans possessions que el seu orde tenia a Occident (Housley 1992: 206).

8. Richard 1996: 448; Cole 1991: 201-202; Siberry 1985: 145.

seus vassalls, que s'enriqueixen dels impostos per a la croada, que prenen la creu per adquirir immunitat jurídica. Algunes peces contemporànies que comentaré més endavant critiquen l'actitud de la noblesa davant de la croada en termes semblants.

Tornem al relat de Jaume I. Finalment, el Rei demana al papa que faci alliberar Enric de Castella (capítols 540-554), però Gregori X afirma que Carles d'Anjou no el reté pas per voluntat del papat, sinó que ja ha pregat l'angeví que el deixi anar. Enric de Castella, germà d'Alfons X, era en poder de Carles d'Anjou des de 1268 i encara hi restaria molts anys. L'angeví, enemic per antonomàsia de la corona aragonesa i paladí papal, l'havia capturat durant la campanya per a prendre Sicília als Hohenstaufen, una campanya que s'havia tractat com a croada (davant de moltes protestes) i per a la qual s'havien activat els mecanismes de finançament propis d'una croada.⁹ Enric s'havia convertit en un emblema de la cavalleria i en un punt de referència antiangeví. Hi ha, en efecte, una sèrie de sirventesos exigint la seva llibertat, entre ells un de Cerverí.¹⁰ Després veurem com tot això també pot ser present al nostre poema. Abans de marxar de Lió (capítol 542), Jaume I, que no havia aconseguit ni croada ni coronació, com a mínim vol la benedicció papal, per tal de no encarnar, diu ell, el proverbi «qui fol va a Roma pech se'n torna». Una frase que en certa manera ressona en l'acusació del final de la nostra primera estrofa: les paraules «pec» i «Roma» (vv. 7-8) devien evocar aquest proverbi tan conegut que el Rei fa explícit. Aquí s'acaba la visita a Lió, que em sembla que ens dona ben bé la mateixa versió dels fets que s'entreu al poema de Cerverí.

Jaume I va tornar a Catalunya i durant els capítols següents (543-550) ens torna a descriure amb detall les negociacions amb la noblesa en rebel·lió: són fets estrictament contemporanis. No em sembla que hi pugui haver cap dubte que, en la imatge d'aquests barons malvats del sirventès de Cerverí, hi hagi de participar la noblesa rebel: si voleu, uns barons que es revoltin contra la corona en comptes d'emprar la seva energia bèl·lica per alliberar Terra Santa sota les ordres de Jaume I.¹¹ Soldevila (1995: 351-379) precisa que els barons catalans, encapçalats per Ramon de Cardona, ja s'havien negat a seguir Jaume I el 1273, quan volia anar a ajudar Alfons X contra una suposada invasió del rei del Marroc. En la descripció del conflicte, Jaume I dóna alguns exemples del comportament deslleial o irregular de la noblesa. Agafem-ne només un, que toca el tema de l'avarícia: en trencar-se les negociacions, els nobles no volen pagar la seva part de les despeses.¹² El 9 de març de 1274 Jaume I els havia demanat les *postats*. Em pregunto si el to de les respostes de Ramon de Cardona (cartes del 15 i el 18 de març) justificaria la referència a la tornada de Cerverí, on se'l descriu com a hàbil en la resposta, «qu'en escolas n'anech» (v. 43). El vescomte deia que no tenia obligació de seguir el rei, ni assistir a Corts

9. Vegeu les protestes de què es fan ressò alguns trobadors (i cronistes) a Aurell 1994: 199-200.

10. Vegeu-ne el comentari, en el context d'altres peces pro o antiangevines a Riquer 1973. Del de Folquet de Lunel en parlarem més endavant.

11. Vegeu Guida 1992: 424-425, a propòsit de les condemnes a aquells que es dediquen a les seves guerres particulars en comptes de participar en la croada.

12. «E així la cort part's que als no y ach enant; e nós pagam als jutges, per les messions que feytes havien, x mília sous; e ells no·ls volgueren res pagar de ço que devien» (cap. 549).

convocades, fora de Catalunya, però que hi aniria «per gràcia e per amor de vós, con agessem guanyat que no us en fóssem tenguts per deute».¹³ Mentre que en el conflicte de 1269 l'infant Pere havia fet més aviat de mitjancer, segons Soldevila, el 1274 és l'adversari principal.

Intercalat en la descripció de les negociacions amb la noblesa, que, al contrari que en el relat de 1269, ara mereixen una atenció detallada, el *Llibre* de Jaume I s'atura en un altre esdeveniment contemporani: la visita d'Alfons X a la cort catalana, en la qual va passar el Nadal de 1274. Segons Jaume I, el rei castellà venia a demanar-li consell sobre una possible entrevista amb el papa per a tractar de la seva candidatura imperial. Aquest episodi no té un ressò directe al nostre sirventès, però, dins del *Llibre* de Jaume I, sí que rebla la desconfiança que inspira el papat. Una altra peça de Cerverí, el seu *Testament*, s'ha datat precisament el desembre de 1274. Es tracta d'un poema de to festiu i humorístic, que s'ha relacionat amb la celebració d'aquell Nadal a la cort catalana. No era el context apropiat per fer recriminacions polítiques, però fixem-nos que, entre els noms que repassa, quan arriba al rei de França allò que recorda és una croada, és a dir, l'empresa de Tunis durant la qual havia mort Lluís IX: «Le reys frances e-l seu, c'an Tonis confondut, ajon quaranta sous».

Al capítol següent (550), Jaume refereix la mort de Ferran Sanxis, un dels seus fills il·legítims i cap de la noblesa rebel, que ja havia aparegut en capítols anteriors com la raó o excusa principal de la noblesa per no arribar a un acord amb el rei: «E ells dixeren que no eren tenguts de respondre a la demanda entrò que nós aguéssem feyt restituir a Ferran Sanxes tot ço que l'infant En Pere li havia tolt» (cap. 548). Sabem, per una carta del Rei al seu fill Pere (10 de setembre de 1274), que Ferran Sanxis havia pactat amb Ramon de Cardona i la noblesa revoltada.¹⁴ A la carta, Jaume I afegeix que el missatger de Ferran Sanxis li havia dit «que-l apostóligo avía enviado mandado a Ferran Sánxez que quería que fuese a él sobre feyto d'oltramar». Ferran, que havia estat molt estimat i afavorit pel seu pare, mantenia de feia anys una baralla quasi contínua amb l'infant Pere (el futur Pere el Gran), que, finalment, el va fa negar al Cinca el 1275, com ens diu aquí el *Llibre*.¹⁵ A banda de la seva participació activa i principal i de la seva condició d'enemic declarat de Pere (dos trets que ja l'haurien de relacionar amb les crítiques generals a la noblesa corrompuda en un poema de Cerverí d'aquesta època), hi ha un aspecte de la seva biografia que m'agradaria destacar, relacionat amb la seva participació al «feyto d'oltramar». Ferran Sanxis ja tenia experiència ultramarina, perquè en l'expedició fallida de 1269 el seu vaixell sí que va arribar a Acre. De tornada, va ser hostatjat per Carles d'Anjou, amb el qual va establir una aliança. Segons Desclot, Ferran Sanxis i el seu sogre Eiximèn d'Urrea van anar a parlar amb Carles d'Anjou com a «major enamich que l'enfant En Pere avía». L'angeví els va rebre fastuosament i «tractà ab éls que deguessen alciure l'infant En Pere e qu-En Ferran Sanxis

13. Es tracta del registre 22, f. 5-6, publicat per Fondevilla (1909-1913: 1113-1114).

14. Vegeu també Desclot, cap. 69 (Coll 1949-1951: III, 229).

15. El conflicte anterior està descrit als capítols 508-522, just abans de la crida del Papa perquè Jaume I vagi a Lió.

fos rey d'Aragó» (cap. 68; Coll 1949-1951: III, 18-19).¹⁶ És a dir, des de l'òptica de l'entorn de Pere el Gran, Ferran Sanxis es podria descriure com un noble croat que va aprofitar l'expedició per fer negocis fraudulents i que ara es rebel·la contra el seu senyor en comptes d'esmerçar-se a recuperar Terra Santa. Desclot descriu aquest episodi com a element de justificació en els capítols precedents a l'execució sumària de Ferran Sanxis i, a continuació, ens parla de l'animadversió dels nobles contra l'infant Pere «per ço cor él no vulia sufrir los mals que·ls cavallers faïen en la terra; e auceïyen e exorbaven les gens de la terra, e robaven los camins». Comencem a dibuixar, doncs, el perfil dels nobles malvats que són «al cim dels fets vils» i que estan elaborant un electuari per destruir *valor e pretz* (vv. 25-32): una aliança contra el seu senyor natural, que no els tolera els abusos i crims?

3. CARLES D'ANJOU, «QU'ESCARS FO COMS E REIS COBEIS DOS TANZ»

Voldria aturar-me ara en aquell que, en la versió Desclot, es va aliar amb Ferran Sanxis i, potser, el va empènyer a la traïció, «al cim dels fets vils», i que, paral·lelament, crec que en el poema de Cerverí és qui dóna mal exemple als nobles i obté guanys a la manera d'un corsari (vv. 34-35). Si podem identificar Carles d'Anjou amb aquest *agent provocateur* de la política catalana, tota una sèrie d'afirmacions del poema prenen un sentit més nítid i punyent, sobretot quan el situem després de la croada de sant Lluís del 1270. La imatge demonitzada de Carles a la literatura antiangevina ens proporciona referents abundants per a una sèrie de temes que Cerverí toca al seu poema. Entre d'altres vicis i malvestats atribuïts a Carles, hi sobresurt l'avarícia, que es concreta sovint en acusacions d'haver-se apropiat fons eclesiàstics (Barbero 1983; Aurell 1994: 197-198). L'avarícia de l'angeví és un motiu prou recurrent com per fer-ne un paradigma implícit al poema de Cerverí: Guilhem de Montanhagol, per exemple, imputa a Carles que el nom de *Proensa* hagi canviat en *Falhensa* «quar leyal senhori'e cara / a camjada per avara» (Ricketts 1964: 102-107). D'altra banda, la indiferència per la recuperació de Terra Santa que Cerverí lamenta casa amb les queixes antiangevines durant les campanyes contra Manfred i contra Conradí, campanyes que es presentaven com a croades i que distreïen l'atenció de l'empresa a Terra Santa. En aquest sentit, el templer Ricaut Bonomel, com a croat, critica el papat i Carles per desviar la croada cap a Itàlia (juntament amb la pràctica de la remissió dels vots).¹⁷ La literatura antiangevina aprofita a bastament el tema de les croades, tant els motius de crítica a la corrupció que les envolta com la falta d'interès que s'atribueix al papa i al seu paladí. El sirventès de

16. Soldevila (1995, 315) esmenta un document, datat a Nàpols el 8 d'abril de 1270, on s'assigna a Ferran Sanxis un sou anual per ajuda militar al regne i a Constantinoble. Havia de ser a Tràpani el primer d'agost de 1270. Segons Dunbabin (1998: 171), no hi va anar mai i els diners que Carles li havia promès van anar al duc de Borgonya.

17. «Lo Papa fai de perdon gran largueza / contra·ls lombartz a Carl'e als frances; / e sai, ves nos, en mostra gran cobeza, / que nostras crotz perdona per tornes; / e qui vol camjar Romania / per la guerra de Lombardia, / nostre legatz lor en dara poder; / qu'il vendon Dieu e·l perdon per aver» (De Bartholomaeis 1931: II, 224).

Calega Panzan, on s'acusa tant l'Església com l'angeví de negligir Síria i fer treves amb els infidels per anar a matar cristians, n'és un exemple ben clar: combina temes propis de la crítica a les croades amb un atac personal a Carles com a perjur, avar i aliat dels infidels. Un dels exemples aportats és el tracte que ha donat a Enric de Castella (abans de la seva captura): si Enric volgués cobrar el deute o els serveis no rebria sinó «bel nien» de Carles, «qu'escars fo coms e reis cobeis dos tanz, / e non preza tot lo mon sol de dos ganz» (Riquer 1975: 1682-1686).

Aquesta abundant literatura antiangevina també apunta al context per entendre la tria de la imatge del corsari per a representar i blasmar Carles. Podria ser una referència a la seva avarícia i falta de pietat en general, però crec que, més aviat, es refereix a l'actuació de l'angeví a Tunis, és a dir, a la resolució de la croada de 1270: uns fets que li van merèixer crítiques com la d'Austorc de Segret, que defineix Carles com a «caps e guitz» dels infidels (Appel 1892: 14-16).¹⁸ Carles ja havia estat acusat de ser el causant que el seu germà Lluís decidís dirigir-la cap a Tunis i no a Terra Santa.¹⁹ Quan va arribar a Tunis immediatament després de la mort de Lluís IX, va negociar amb el califa (doble tribut al rei de Sicília, indemnització en metàl·lic, expulsió dels exiliats sicilians antiangevins i llibertat de comerç per als cristians) i se'n va tornar cap a Sicília.²⁰ És a dir, hi va anar en vaixell, va guanyar un botí i va marxar. La seva actuació era contrària a la política de Jaume I, que havia prohibit l'activitat corsària catalana a Tunis per no malmetre el comerç, que havia intercedit anteriorment davant el papa per evitar un atac a Tunis i que havia refusat l'ajut a Alfons X en una campanya contra Tunis, al·legant que «hi ha allà tanta gent de nostres terres i tants béns».²¹ Efectivament, els catalans tenien consolat a Tunis i participaven en la milícia tunisenca. Si de la intervenció de Carles es va derivar algun perjudici econòmic per als mercaders catalans que hi tenien relacions establertes, tenim un element clar per a bastir la imatge de corsari en un poema català.²² També hi poden contribuir, per exemple, els saqueigs després de les batalles de Benevento i Tagliacozzo, que li donaren el control del regne meridional, les acusacions constants d'avidesa, les denúncies de robatoris per part dels seus oficials i la captura d'Enric de Castella: un acte que podria recordar els segrests dels corsaris. En el moment que situo la peça de Cerverí, els corsaris són un tema d'actualitat en relació a la croada: el concili de Lió, entre altres disposicions econòmiques, prohibeix el comerç amb els sarraïns, especifica que els corsaris són ene-

18. Vegeu Barbero 1983: 45. Sobre les protestes per la dècima que el papa va decretar per a la croada a Tunis, vegeu Siberry 1985: 145, i sobre les acusacions contra Carles d'enriquir-se a costa d'una missió divina, vegeu Dunbabin 1998: 196.

19. Els historiadors no es posen d'acord sobre la veracitat de l'acusació, però, per a entendre el poema, és suficient saber que l'acusació existia, tant si era fundada com si no.

20. Vegeu la descripció de la croada i de l'acord amb el sultà el 30 d'octubre a Richard (1996: 441-447): la indemnització del califa de Tunis va ser de 210.000 unces d'or, de les quals no en va rebre ni una Eduard d'Anglaterra, arribat el 10 de novembre.

21. Citat per Hillgarth 1984: 49. Des de la conquesta de Mallorca, Jaume I tenia relacions amb el califa de Tunis i en rebia tributs, i els catalans hi tenien colònies mercantils (Bisson 1986: 70).

22. Vegeu Dufourcq 1969, 72-104, per a una anàlisi més detallada de la política de Jaume I a Tunis i dels interessos enfrontats dels angevins i els aragonesos. Dunbabin (1998: 97) comenta de passada que la relació de Carles d'Anjou amb el califa de Tunis des de 1270 va suposar un perjudici econòmic i polític per a la Corona d'Aragó sense donar-ne més detalls.

mics de la croada perquè obstaculitzen el viatge dels croats i anatemitza aquells que hagin atorgat una carta patent a corsaris (Housley 1996: 19).

4. «QU'EU VOLGRA PASSAR / AB LOS TRES REYS, GUARNITS / DE TOT ARNES, LA MAR»

Fins ara hem repassat els referents històrics del poema de Cerverí i els paral·lelismes amb altres fonts properes a la cort catalana i amb la literatura antiangevina. Hem deixat de banda, però, un factor indispensable per a entendre com es pot bastir una crítica política en un marc de propaganda de la croada i lament per la decadència moral del món. Són elements que ja hem trobat combinats en altres peces antiangevines i que es reflecteixen en un bon gruix de la literatura vernacle contemporània, en la mesura en què manlleua en graus diversos el repertori de motius de la predicació de croada. Abans d'una croada, l'activitat homilètica que es desplegava recorria a dos tipus d'arguments: aquells que inciten els fidels a la contrició (recordant el deute amb Déu, els enormes pecats del món, la vanitat de les empreses mundanes) i, per tant, a la croada com a mitjà de salvació, i els arguments que provoquen la ira contra l'infidel. Són motius que desgranen la necessitat d'una lluita amb l'enemic interior i exterior mitjançant la croada (Maier 1994: 111-122). Paral·lelament a l'activitat dels predicadors, la literatura en vernacle s'emmiralla en aquest repertori homilètic i produeix el que es podria considerar com a sermons poètics i, alhora, un abundant nombre de poemes, com alguns que he citat més amunt, que, en blasmar magnats concrets, la jerarquia eclesiàstica o algun aspecte de l'organització de les croades, aprofiten el repertori de motius morals.²³ L'obra de Rutebeuf, per exemple, conté diverses peces referents a les croades que recullen la gamma que va de l'exhortació fins a la crítica directa: tant *Le dit de la croisade de Tunis*, com *Le débat du croisé et du décroisé* es podrien considerar sermons poètics per a preparar la croada de Lluís IX del 1270, mentre que a la *Complainte de Contantinople*, l'exhortació es combina amb el blasme al rei, el comte de Poitiers, els predicadors i aquells que no prenen la creu (Zink 1989).

En el moment específic on situo la peça de Cerverí, la croada, tal com testimonia el gruix de la literatura que en tracta, és un tema d'actualitat, tant per les seves implicacions polítiques com morals. Rutebeuf, a la *Nouvelle complainte d'outremer* (potser una mica posterior al text de Cerverí), insisteix en la necessitat de la croada davant la imminència de la fi del món, hi exhorta tres reis (sense esmentar el d'Aragó), fa referència a aquells que triguen a prendre la creu i faran tard a l'hora de salvar la seva ànima, i s'adreça als reis, barons i clergues que perden el temps i els diners en frivoltats i atempten contra l'honor (Zink 1989: II, 425-445). És a dir, podem veure una tria de motius molt semblant a la de Cerverí, però al servei de l'exhortació a una croada que es retarda.²⁴ A principis de 1276, Guiraut Riquier adverteix, en una peça adreçada a Alfons de Castella, que el món ha caigut en la

23. Vegeu l'assimilació de les cançons de croada a la predicació a Asperti 2002: 536-537, i un repertori de motius i el seu ús literari en vernacle a Guida 1992.

24. Sobre la relació estreta entre la imminència del judici final i la necessitat d'una croada, vegeu Guida 1992: 413.

corrupció («quar baratz a lo pus perpres») i que Terra Santa no s'ha recuperat perquè els poderosos «en mercat o an tengut» i s'ocupen només de les seves guerres intestines (Longobardi 1982-1983: 65-70).

Per comparació amb la diversitat de la literatura sobre la croada, podem veure més clarament les opcions triades per Cerverí. En el seu sirventès reconeixem els motius i, fins i tot, les formulacions concretes de la literatura homilètica, però al servei d'una finalitat ben concreta, aliena a l'esperit croat. La peça de Cerverí té una sintaxi i un lèxic volgudament obscurs per a referir-se a uns esdeveniments ben transparents a l'època, uns esdeveniments polítics que queden embolcallats en formulacions molt difoses d'un tema d'actualitat: així, la croada es converteix en l'excusa estructural per atacar uns comportaments i uns individus ben concrets, que només romanen anònims per al públic desinformat. El marc estructural de la literatura de croada i el repertori de motius que li són propis proporcionen una lògica interna, en el pla de la reflexió moral, a les crítiques generals als reis i a la noblesa, al mateix temps que permeten incloure la lloança de Jaume I i donen consistència al moralista, que parla en primera persona en to de predicador. Aquesta primera persona no és la del croat que exhorta a prendre la creu: Cerverí no enuncia aquí cap desig de participar en un passatge a Terra Santa, com el que expressa a l'exordi dels seus *Verses proverbials* («perqu'eu volgra passar / ab los tres reys, guarnits / de tot arnes, la mar»; vv. 30-32, a Coromines 1991: 12-13),²⁵ sinó que es presenta com el moralista que lamenta l'avarícia i la corrupció del món. Com apunta el joc de paraules amb *pretz* que recorre el poema, el veritable tema del poema no és la croada, sinó la desqualificació d'uns individus concrets que es dibuixa sota alguns temes de l'homilètica de croada, per exemple, sota la crítica a aquells que s'ocupen d'enriquir-se i de fer negocis fraudulents sense parar atenció a la imminència del judici final. Si podem considerar que Carles és aquell que dona mal exemple als nobles, això redimensiona les crítiques generals als reis apàtics o avariciosos, a l'Església i a la noblesa malvada, a les primeres estrofes. Carles es converteix en una diana perfecta per al blasme als reis que, guiats per l'avarícia, no segueixen el seu deure ancestral; a la noblesa que ha abandonat les virtuts per especialitzar-se en tots els refinaments del mal; en definitiva, a aquells que «an baratz», que fan negocis en comptes d'alliberar Terra Santa.

En la lectura que he proposat, on es retroben les referències al context històric, homilètic i antiangeví que he anat apuntant, el poema de Cerverí entra a formar part de la nòmina de sirventesos antiangevins, el centre de producció dels quals, segons Aurell (1994: 201), és la cort de Barcelona.²⁶ No desentona en absolut amb el to del cicle de sirventesos que demanen l'alliberament d'Enric de Castella. Recordem, per exemple, el més tardà (cap. 1272), on Folquet de Lunel critica el desinterès del papat per Terra Santa i desitja que es poguessin demanar comptes al

25. Cabré, en premsa, sobre l'esment als *Verses proverbials* a la croada.

26. Aurell (1994) ofereix una visió de conjunt dels sirventesos antiangevins. Vegeu-ne també un comentari a Cabré 1999a (8-20), amb especial èmfasi en el vessant polític de la poesia de Cerverí. Cabré 1999b dona una panoràmica general de l'ambient polititzat de la poesia trobadoresca a Catalunya i Itàlia. Aurell 1989, per al ventall de sirventesos polítics a la Provença del XIII. Vegeu algunes precisions sobre els trobadors antiangevins a Asperti 1995: 54-59. Finalment, per a una anàlisi innovadora de l'aparició i evolució del sirventès en la tradició trobadoresca, vegeu Asperti 2002.

papa per les seves omissions: no nomena emperador, ni fa alliberar Enric de Castella ni organitza una croada amb tots els reis, com seria el seu deure. Es tracta d'una peça adreçada a Alfons X, que lloa Jaume I i l'infant Pere, tot lamentant-ne la falta de recursos econòmics (Eichelkraut 1872: 14-16).

* * *

Els preparatius per a la croada de 1269 podrien justificar alguns aspectes del poema de Cerverí, però, després de la croada de sant Lluís el 1270 i del concili de Lió, les acusacions de malversació fan més sentit, sobretot acarant el poema amb la versió que Jaume I dona de la seva visita a Lió i els temes que s'hi relacionen (per associació d'idees en la memòria reial o per contemporaneïtat): el desig del Rei de participar en una croada, l'apatia dels altres governants, les llargues i l'avarícia de Roma, l'empresonament d'Enric de Castella. Es tracta d'un grup de temes, relativament recents, que al sirventès de Cerverí prenen un to més antiangeví. En aquest sentit, tot i que el personatge principal del poema sigui Jaume I —i no el seu fill— el punt de vista antiangeví i els interessos defensats no desmereixen la línia ideològica que emana de l'entorn de Pere el Gran. La croada, d'altra banda, és un tema candent en aquests moments i relacionat directament amb França, com ho demostra l'àmplia gamma de literatura vernacla que el tracta, i també un dels temes en el repertori obligat de la producció pro o antiangevina de l'època. Tant la literatura angevina com la de croada, amb els seus referents homilètics, proporcionen a Cerverí un repertori força ampli de motius sobre els quals pot bastir la seva crítica política revestida de reflexió moral i lloança a l'esperit croat.

En aquesta visió tendenciosa, Carles compleix amb el perfil tant del rei que no es mereix el nom de tal (perquè no ho és), de fals rei, com també del model i cap dels nobles corruptes i avariciosos, fraudulents, que negligeixen la recuperació de Terra Santa per dedicar-se als seus propis interessos. Contràriament, Jaume I ens és presentat com un cabdill croat, l'única esperança de salvació de la cristiandat, un model per als altres reis i, implícitament, com un rei pobre, cosa que li impossibilita la croada personal que sens dubte triomfaria.²⁷ En canvi, altres reis amb més recursos, l'origen lícit dels quals es posa en dubte a la tercera estrofa, entre els quals es compta Carles, rei de Sicília, no s'interessen per aquesta missió principal, definitòria de la seva condició reial. Pere el Gran, protector directe de Cerverí, no apareix en aquest poema ni, cosa més estranya, no se l'esmenta a la tornada. Tant se val. De manera gradual, i com a herència del seu sogre Manfred, Pere s'anava convertint en una de les figures visibles del gibel·linisme i anava adquirint una imatge pública que era l'altra cara de la moneda de Carles d'Anjou: cavaller i generós, defensor de les virtuts i la noblesa.²⁸ Blasmar-ne un era lloar l'altre.

MIRIAM CABRÉ
Universitat de Girona

27. Imatge que lliga amb la que projecta el conjunt del *Llibre dels fets*: vegeu Asperti 1983, especialment la p. 285: «cavaliere, campione di Dio e della fede, modello di principe cristiano».

28. Vegeu la imatge de Manfred a Barbero 1983: 20-26.

APÈNDIX: SERVENTÉS

- I En breu sazo aura-l jorn pretentori
 mals hom
 qu'er a baratz; car tal son sey contrari
 niel,
 que-l reys Jacmes, ab mans, crey que-s plevisha 5
 pel loc de Deu cobrar e pels turcs tondre,
 sol Roma-ls prest: que-s fay tan seynoriva
 que-n paron li layc pech.
- II Tal ira-m do c'a pauc pel cor no tori,
 car no-m 10
 pes c'us se-n port, can es mortz, mas soari
 e anel;
 per que-l rey prech d'Arago que-s garnisha
 e pas la mar per totz los tartz confondre:
 que lay son prest de nostra ley preziva 15
 mermar, d'on dan nos sech.
- III Pus le temps fo de Tristan e de Flori,
 ab nom,
 no-l volc nuls reys, ab qu'er dins son armari
 aynel, 20
 †dolays†, ne aur ne argen, no-l partisha.
 Que reys no deu trop gran tresor rescondre:
 si l'a conquest ab valor esforciva,
 meta-l en pretz, so-l prech.
- IV Li croy baro sabon de mal l'estori: 25
 al som
 son de vils faitz e fan un letoari
 novel,
 d'on cobeytatz e flaquez' enfortisha
 e puschan valor e pretz tot fondre; 30
 c'usquetz se vest blasme, per que-s n'aviva
 desonors, que-ls cossech.
- V No temen so ara pel porgatori,
 c'un c'om
 vey c'a pres pretz com sol veser corsari: 35
 qu' isnel
 no vey un rich de dar que no y gandisha,
 o no-us diga un per als al respondre
 can l'auretz quest, per que tam fort m'esquiva
 c'a pauc ades no-m nec. 40
- VI Le cardones sab be en meyls respondre,
 car pretz ha lest e valor esforciva,
 qu'en escolas n'anech.

vii Na Sobrepretz, plazens don' agradiva,
datz me·l do d'on vos prech.

45

Ms: Sg (Barcelona, Biblioteca de Catalunya, 146) – 2 mals] mas – 4 niel] mel – 6 loc] lo – 7 seynoriva] seynoriu – 12 anel] lanel – 20 aynel] anel – 30 temen] temon.

I

El dia del judici arribarà aviat al mal home que ara practica frauds; crec que el rei Jaume, amb molts d'altres, com que els seus adversaris negres són tals, es comprometrà a recuperar els llocs de Déu i a esquilar els turcs, si Roma els ajuda: que es mostra tan arrogant que fa semblar ximpls els laics.

II

Em ve una ira tal que per poc no em trenco pel cor, ja que no penso que, quan hom es mor, es pugui endur més que sudari i anell; per la qual cosa prego al rei d'Aragó que es guarneixi i travessi la mar, de manera que confongui aquells que triguen (a anar a Terra Santa): que allà ja estan preparats a rebaixar la nostra llei preciosa, de la qual cosa ens en vindrà dany.

III

Des dels temps de Tristany i de Floris, cap rei que es mereixi el nom de tal no volgué, només que hi hagués al seu armari, monedes, or o argent, deixar-ho sense repartir. Perquè un rei no ha d'amagar cap gran tresor: si l'ha guanyat amb valor esforçat, que el posi al servei del mèrit, això li demano.

IV

Els barons malvats coneixen la història del mal: són al cim dels fets vils i fan un nou electuari, gràcies al qual la cobejança i la flaqueza s'enforteixin i puguin destruir el valor i el mèrit; tots es vesteixen de blasme, per la qual cosa creix el deshonor que els ateny.

V

Ara no temen el purgatori, perquè hom en veu un que ha obtingut recompenses, tal com se sol veure (que fa) el corsari: que no veig cap ric que ràpidament no eviti de donar o no us digui una cosa per altra en respondre quan li haureu demanat, cosa que em revolta tant que per poc no em nego ara mateix.

VI

El cardonenc sap com respondre al bé amb millor, gràcies al seu mèrit selecte i valor esforçat, perquè va anar a l'escola.

VII

Na Sobrepretz, plaent dama agradable, doneu-me el do que us demano.

Notes

1 *Pretentori*: terme no documentat en occità, però justificat per Perugi (1985) i Coromines (1988). La necessitat de la croada i la imminència del judici final són dos conceptes estretament lligats a l'homilètica de croada.

2 Hi ha alguns exemples de *mal hom* a *COM*, però no és la fórmula més habitual de referir-se als homes malvats. Tot i així, em sembla l'esmena més econòmica.

3 *Contrari*: el sentit 'adversaire' (PD), que és el que convé aquí, no és freqüent als trobadors. A COM generalment vol dir 'la cosa contrària', però apareix en el sentit 'adversari' a PC 261, 1a.

4 *Niel*: terme documentat per Perugi (1985) a la *Canso de Santa Fides*, dins d'una enumeració dels enemics de la fe i confirmat pels exemples de *sw*.

6 *Loc de Deu* és una expressió documentada en la tradició trobadoresca i similar, per exemple, a les emprades per Cerverí a PC 434,3 («Batl' e jutg' e cossellier d'aut senhor») en referir-se als deures d'aquells de l'entorn d'un senyor i a PC 434a, 12 (*Meg serventes*, «Can aug en cort critz e mazans e brutz»). Diversos trobadors empen expressions figurades amb *tondre* i *raire*, en el sentit (em sembla) de 'robar', 'prendre' o 'ridiculitzar'. A SW vol dir també 'tallar'.

9 Coromines (1988) no troba exemples d'un ús intransitiu de *torar*. Tant Riquer (1947) com Perugi (1985) el fan transitiu a la traducció. «Razos e dreyt» (editat a Perugi 1985: 15-38) conté la mateixa rima i l'expressió, però empra *tori* amb pronom reflexiu.

11 L'anell no és en aquest cas una riquesa terrenal, sinó un símbol de noblesa (o, potser, de reialesa?).

12 Coromines (1988) justifica la sinalefa de *e anel*.

14 Com indica Coromines (1988), la forma *tartz* no està documentada en el sentit 'tàrtars', com editen Riquer (1947) i Perugi (1985). A més, semblaria una tria desafortunada, sobretot el 1269, si Jaume I hi tenia relació diplomàtica. A COM, *tart* és majoritàriament adverb i o formes verbals i a excepció de «Pus semblet genier amors» de Cerverí PC), però SW té exemples de *tartz* adjectiu.

19 *no-l*: el pronom anticipa la completiva.

20-21 Cap de les propostes a aquest passatge *anel dolays* són totalment satisfactòries: la de Riquer (1947) i Perugi (1985) són massa complicades; la de Coromines (1988) i la de Perugi (1985) trenquen la seqüència, que em sembla que ha de ser més simple. La proposta *anhel* de Coromines és l'única que pot mantenir la lectura del manuscrit sense repetir el mot rima, però s'hauria de documentar històricament. Raynouard, 1838-1844, II, 33b, 34a documenta el sentit de «moneda amb un anyell gravat» en occità i francès. L'*agnel* francès reial, però, va ser encunyat per Felip IV, des del 1311. És possible que el mateix gravat aparegués en monedes anteriors, feudals o d'altres regnes: per exemple, un besant croat de c. 1270 amb un anyell gravat (és una de les peces de l'exposició *Drachmas, Doubloons, and Dollars: The History of Money* <<http://www.amnumsoc.org/frbny.html>>). *Dolays* deu amagar el nom d'alguna cosa valuosa, potser una moneda (alguna forma de *dobla*?) o un adjectiu de l'*anyel*.

30 Vers hipomètric: la millor correcció potser és la de Coromines (*puschan-ne*). Perugi suggereix *puschan e*.

35 *Prendre*: «percevoir, prelever» (Raynouard 1838-1844, IV, 625b). *Pretz* en el sentit «paiement, remuneration, argent» (PD).

39 *Esquivar*: «fer crits de protesta contra alguna cosa» (DCVB).

42 *Lest* ha estat interpretat com a «llest» (Perugi) o «llegit» (Coromines). A DCVB, s.v. *llest*, apareix amb el sentit 'selecte, legítim', cosa que confirma Raynouard (1838-1844, IV, 40) per al català medieval.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- APPEL, Carl, ed. (1892), *Provenzalische Inedita aus Pariser Handschriften*, Leipzig, Reisland.
- ASPERTI, Stefano (1983), «Il re e la storia: proposte per una nuova lettura del *Libre dels Feyts* di Jaume I», *Romanistische Zeitschrift für Literaturgeschichte*, 7, pp. 275-296.

- (1995), *Carlo I d'Angio e i trovatori: Componenti «provenzali» e angioine nella tradizione manoscritta della lirica trobadorica*, Ravenna, Longo.
- (2002), «Testi poetici volgari di propaganda politica (secoli XII e XIII)», en *Propaganda politica nel basso medioevo (Todi, 2001)*, Spoleto, Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, pp. 533-559.
- AURELL, Martin (1989), *La Vièlle et l'épée: Troubadours et politique a la Provence au XIIIe siècle*, Paris, Aubier.
- (1994), «Chanson et propagande politique: les troubadours gibelins (1255-1285)», en Paolo Cammarosano, ed., *Le Forme della propaganda politica nel Due e nel Trecento*, Roma, École Française, pp. 183-202.
- BARBERO, Alessandro (1983), *Il mito angioino nella cultura italiana e provenzale fra Duecento e Trecento*, Torí, Deputazione Subalpina di Storia Patria.
- BISSON, Thomas N. (1986), *The Medieval Crown of Aragon: A Short Story*, Oxford, Clarendon.
- BRUGUERA, Jordi (1979), «Jaume I al Segon Concili de Lió», *Estudis universitaris catalans*, 23, pp. 119-126.
- ed. (1991), *Llibre dels fets del rei en Jaume*, Barcelona, Barcino («Els Nostres Clàssics», B10).
- CABRÉ, Miriam (1999a), *Cerverí de Girona and his Poetic Traditions*, Londres, Tamesis.
- (1999b), «Italian and Catalan Troubadours», *The Troubadours: An Introduction*, Cambridge, Cambridge University Press, pp. 127-140.
- (en premsa), «Wisdom for the court: The Verses proverbials of Cerverí de Girona», *Mélanges Ricketts*.
- CARRERAS I CANDI, Joaquim (1909-1913), «La croada a Terra Santa», en *Congrés d'Història de la Corona d'Aragó dedicat al rey en Jaume I y a la seua época*, Barcelona, Altés, pp. 106-138.
- CINGOLANI, Stefano M. (2000), «Memòria i estratègies comunicatives al *Libre del rei Jaume I*», *Revista de Catalunya*, 154, pp. 111-141.
- COLE, Penny J. (1991), *The Preaching of the Crusades to the Holy Land, 1095-1270*, Cambridge MA, The Medieval Academy of America.
- COLL ALENTORN, Miquel, ed. (1949-1951), Bernat Desclot, *Crònica*, 5 vols., Barcelona, Barcino («Els Nostres Clàssics», A64).
- COM = Peter T. RICKETTS, Alan REED, F. R. P. AKEHURST, John HATHAWAY & Cornelius VAN DER HORST (2001), *Concordance de l'Occitan Médiéval*, Turnhout, Brepols.
- COROMINES, Joan, ed. (1988), Cerverí de Girona, *Lírica*, 2 vols., Barcelona, Curial.
- (1991), Guillem de Cervera, *Verses proverbials*, Barcelona, Curial.
- DCVB = ALCOVER, Antoni M. & Francesc de B. MOLL (1930-1962), *Diccionari català, valencià, balear*, 10 vols., Palma de Mallorca, Moll.
- DE BARTHOLOMAEIS, Vincenzo (1931), *Poesie provenzali storiche relative all'Italia*, 2 vols., Roma, Tipografia del Senato.
- DUFOURCQ, Charles-Emmanuel (1969), *L'expansió catalana a la Mediterrània occidental*, Barcelona, Vicens-Vives.
- DUNBABIN, Jean (1998), *Charles I of Anjou: Power, Kingship and State-Making in Thirteenth-Century Europe*, Londres, Longman.

- EICHELKRAUT, Franz, ed. (1872), *Der Troubadour Folquet de Lunel*, Berlin, Weber.
- FONDEVILLA, Fernando (1909-1913), «La nobleza catalano-aragonesa capitaneada por Ferrán Sánchez de Castro en 1274», en *Congrés d'Història de la Corona d'Aragó dedicat al rey Jaume I y a la seua época*, Barcelona, Altés, pp. 1061-1168.
- GUIDA, Saverio (1992), «Le canzoni di crociata francesi e provenzali», *Militia Christi e crociata nei secoli XI-XIII (Atti della undecima settimana internazionale di studio, Mendola 1989)*, Milano, Vita e pensiero («Miscellanea di studi medioevali», 13), pp. 403-441.
- HILLGARTH, Jocelyn N. (1984), *El problema d'un imperi mediterrani català 1229-1327*, Palma, Moll.
- HOUSLEY, Norman (1992), *The Later Crusades from Lyon to Alcazar, 1274-1580*, Oxford, Oxford University Press.
- ed. (1996), *Documents on the Later Crusades, 1274-1580*, Londres, MacMillan.
- LONGOBARDI, Monica (1982-1983), «I vers del trovatore Guiraut Riquier», *Studi mediolatini e volgari*, 29, pp. 27-163.
- MAIER, Christopher T. (1994), *Preaching the Crusades: Mendicant Friars and the Cross in the Thirteenth Century*, Cambridge, Cambridge University Press.
- MANSI, Johannes Dominicus (1961), *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, xxiv, Graz, Akademische Druck.
- NICOLAU D'OLWER, Lluís (1926), «La crònica del Conqueridor i els seus problemes», *Estudis Universitaris Catalans*, 11, pp. 79-88.
- PD = LEVY, Emil (1977), *Petit dictionnaire provençal-français*, Heidelberg, Carl Winter. [5a. ed.]
- PERUGI, Maurizio (1985), *Trovatori a Valchiusa: un frammento della cultura trobadorica del Petrarca*, Roma, Antenore.
- PUJOL, Josep M. (1996), «The Llibre del rei en Jaume: A matter of style», en Alan Deyermond, ed., *Historical Literature in Medieval Iberia*, Londres, Queen Mary and Westfield College, pp. 35-65.
- RAYNOUARD, François-Juste-Marie (1838-1844), *Lexique roman*, 6 vols., Paris, Silvestre.
- RICHARD, Jean (1996), *Histoire des croisades*, Paris, Fayard.
- RICKETTS, Peter, ed. (1964), *Les poésies de Guilhem de Montanhagol*, Toronto, PIMS.
- Riquer, Martí de, ed. (1947), *Poesías completas del trovador Cerverí de Girona*, Barcelona, Instituto de Estudios Mediterráneos.
- (1973), «Il significato politico del sirventese provenzale», en Vittorio Branca, ed., *Concetto. Storia, miti e immagini del medioevo*, Florència, Sansoni, pp. 287-309.
- (1975), *Los trovadores*, 3 vols., Barcelona, Planeta.
- SIBERRY, Elizabeth (1985), *Criticism of Crusading 1095-1274*, Oxford, Clarendon.
- SOLDEVILA, Ferran (1985), *Jaume I, Pere el Gran*, Barcelona, Vicens-Vives («Història de Catalunya: Biografies catalanes», 5). [4a ed.]
- (1995), *Pere el Gran*, 2 vols., Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.
- SW = LEVY, Emil (1894-1924), *Provenzalisches Supplement-Wörterbuch*, 8 vols., Leipzig, Reiland.
- ZINK, Michel, ed. (1989), Rutebeuf, *Oeuvres complètes*, 2 vols., Paris, Bordas («Classiques Garnier»).